Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№77 (16237) ◇2000 чылдың июль 13, четверг ◇ Ат салган шагы ◇ Садар ортээ 3 рубль. 21.20.

Көдээ ажыл-агыйның ондактыг хоралакчыларын узуткаар талазы-биле ажылдарга Тыва Республикага үзүп берген акша-хөреңгини республиканың ажыл-агыйларынга хоран-химикаттар садып алыры-биле "Красноярск көдээ ажыл-агый химия хандырылга" черинче шилчидер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың июль 5 № 638 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринде шартылаларның массалыы-биле көвүдээнинге холбаштыр, онза байдалдарны баш удур болдурбазы-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

"2000 чылда көдээ ажыл-агыйның ондактыг хоралакчыларын узуткаар талазы-биле ажылдарны чорударынга үнүштер камгалалының Тыва Республикада күрүне станциязынга хөреңги үзүп бээр дугайында" Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың май 31-де доктаалынга өскерилгени киргеш, үнүштер камгалалының Тыва Республикада күрүне станциязы Россия Федерациязының Чазааның 2000 чылдың апрель 4-те № 501-р айтыышкынын езугаар үзүп берген 51 муң рубльди республиканың ажыл-агыйларынга хоран-химикаттар садып бээри-биле "Красноярск көдээ ажыл-агый химия хандырылга" черинче шилчидер.

Ш. ООРЖАК.

Американың Каттышкан Штаттарындан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр келген рис крупазынга (быдаа) өртекти бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың июль 7 № 641 Кызыл хоорай

"Американың Каттышкан Штаттарының Чазаа болгаш Европа Эвилелибиле керээге дүүштүр 1999 чылдың баштайгы чартында келген көдээ ажыл-агый продукцияларын болгаш аъш-чем барааннарын хуваар болгаш сайгарар чурумунуң дугайында" Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың февраль 5-те доктаалын күүседирибиле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр келген рис быдаазын мөөннеп садар өртээн болгаш транспорт чаргыдалдарын бо доктаалдың капсырылгазын езугаар бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр келген рис быдаазын сайгарганындан кирген акшаны Россия Федерациязының Чазааның доктааткан хуусаазында Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының тускай агар санынче шилчидер.

3. Тыва Республиканың Экономика яамызы "Кызылдың куш фабриказы" ААН-че чоруткан 199,1 тонна рис быдаазы дээш (1 тоннаның өртээ 3221 рубль) бюджет хөреңгизинден чарыгдаан 641,3 муң рубльди чогуур үезинде эгидерин хандырар талазы-биле доктаалды белеткээр.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Экономика яамызының Өртектер таарыштырар департаментизинге дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

* * *

ТАЙЫЛБЫР: Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың июль 7-де хүлээп алганы № 641 доктаалының капсырылгазында АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр келген рис быдаазының мөөннеп садар өртээн болгаш транспорт чаргыдалдарын тодаргай айыткан. Чижээ, республикага ниитизиде бирги тендер езугаар 206,38 тонна, ийиги тендер-биле 793,62 тонна азы ниитизи-биле 1000 тонна рис быдаазы келген.

Бирги тендер-биле келген тонна рис быдаазының өртээ 6500 рубль, ийиги тендер-биле келгенин 7000 рубль. 1000 тонна рис быдаазының ниити өртээ 6896,81 муң рубль. Чедир келбээн рис быдаазы 24,85 тонна. Абакан хоорайга келген рис быдаазы 799,8 тонна болган, 2,75 тонна рис ис чок читкен.

6292-93 күрүне стандартынга таарышпас, чонга садарын чөпшээреваан рис быдаазы 199,1 тонна болган, ону "Кызылдың куш фабриказы" ААН-ге берген. 2000 чылдың февраль 10-да кылган № 1 экспертиза актызын езугаар шуут үрелген 3,75 тонна ристи өрттедип, узуткаарын көрген.

Чонга хуваары-биле ам арткан рис 498,75 тонна бооп турар.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. В. Драчевскийге эрткен чөвүлел хуралының ПРОТОКОЛУ

2000 чылдың июнь 29 № 1 Москва хоорай

КИРИШКЕННЕР:

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының удуртукчулары В.Ш. Кара-оол, А.А. Мельников, Ш.Д. Ооржак, С.С. Күжүгет, Н. А.-О. Ондар.

Россия Федерациязының Президент Администрациязының ажылдакчылары А.В. Дубинин, П.П. Королько, С.А. Шаповалов.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзиниң аппарат ажылдакчызы И.И. Простяков.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының төлээзи Н.В. Киселева.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА КОНСТИТУЦИЯ ЧОРУДУУНУҢ ДУГАЙЫНДА **(Драчевский, Шаповалов, Ооржак, Кара-оол, Дубинин, Королько, Киселева олар үүве чугаалаан).**

1. Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга дүүштүрер талазы-биле ажылдарны дүргедедири эргежок чугула деп санаан.

2. Бо ажылдарны чорудуп турар үеде организастыг эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тургустуна берген чөрүлдээлерге холбаштыр айыткан ажылдарны доктаатпайн уламчылаарының эргежок чугула хемчеглерин алырын Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазынга сүмелээр.

3. Республика эрге-чагыргазының хоойлуждулга органнарынга эргежок чугула эрге-хоойлу дузазын кадарынга беленин илереткен Россия Федерациязының Президентизиниң күрүне эрге-хоойлу Кол эргелелиниң, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының медээлерин хүлээп алыр.

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда бүрүн эргелиг төлээзи Л. ДРАЧЕВСКИЙ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

НЕГЕЛДЕНИ КҮШТЕЛДИРГЕН

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы июль 11-де болуп эрткен, аңаа үш айтырыгны чугаалашкан.

Ооң ажылынга республиканың бүдүрүлгелериниң, ведомстволарының удуртукчулары, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары болгаш өскелер-даа киришкен. Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников хуралды башкарып эрттирген.

2000 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан. Республиканың Экономика яамызының сайыды С. Н. Сапова, Саң-хөө яамызының сайыдының оралакчызы В. Х. Иргит бо талазы-биле илеткелди кылганнар. Эдеринчи илеткелдерни Чазак Баштыңының оралакчылары В. Ш. Оюн, В. Д. Хемер-оол, В. П. Николаева, И. Н. Товарищтай, Чазактың социал хөгжүлде департаментизиниң удуртукчузу А. С. Санчат кылган.

Тыва Республиканың Президентизиниң республиканың чонунга, Дээди Хуралынга Айыткалында тодараткан сорулгаларга, "2000 чылда республика бюджединиң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунга, ТР-ниң 2000 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар санаашкынынга дүүштүр бо чылдың бирги чартында Чазак ажылдаанын хуралга илеткелчилер демдеглээн. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгже кол кичээнгейни салып, янзы-бүрү деңнелдиң хуралдарынга чугаалажып турган. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр 328 доктаалды хүлээп алган. Үлетпүр, тудуг, чуртталга-коммунал ажыл-агый, садыг бүдүрүлгелериниң ажылын экижидеринче Чазак, ооң яамылары, ведомстволары доктаамал сагышты салып келген. Мооң түңнелинде бирги чартык чылда үлетпүр бүдүрүлгелери продукция бүдүрерин 9,5 хуу өстүрген, ооң хемчээли 302 миллион рубль болган. Чылыг энергиязы, хөмүр-даш, алдын тывыжы, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары бүдүрери көвүдээн. 16 улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер бүдүрүлге хемчээлиниң өзүлдезин чедип алган. Автомобиль транспорту эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, чүүк сөөртүр база пассажирлер аргыштырар даалгазын ажыр боттандырган. Көдээ ажыл-агыйда берге байдалды чайладыр, ооң чогумчалыг ажылдаарын чедип алыр дээш Чазак болдунар хемчеглерни алган. Хойну өстүрерин деткинри-биле федералдыг бюджеттен 4 миллион рубльди алган. Ажыл-агыйларга 1870 тонна тараа культураларының үрезинин тып берген болгаш өскедаа ажылдарны кылган.

Тыва Республиканың бюджединче бирги чартык чылда 798,2 миллион рубль түңнүг орулга кирген, ооң иштинде бодунуң орулгазы 95,5 миллион рубль болган. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээргe, бодунуң орулгазын 1,4 катап улгаттырган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин экижидер дээш Чазак хемчеглерни ап турза-даа, ниитизи-биле экономика турум өзүлдени чедип албаанын хуралга илеткел кылганнар айыткан. Чартык чылда 18 бүдүрүлге, четпес ажылдааш, бүдүрүлге хемчээлин кудулаткан. Ылаңгыя тудуг материалдар үлетпүрү багай ажылдаан. Тыва Республиканың Одалга, энергетика болгаш транспорт, Көдээ ажыл-агый яамылары берген даалгаларның күүселдезин хандырбаан. Көдээ ажыл-агыйда байдал берге болуп артпышаан. Мал ажылының продуктуларын бүдүрерин кудулаткан. Эт бүдүрери 18,3 хуу, сүт — 7,5 хуу баткан. Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Таңды кожууннарның көдээ ажылагый бүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартында четпес ажылдаанын шүгүмчүлээн. Боттарының бюджединче орулга киирип алыр хемчеглерни Тес-Хем, Улуг-Хем, Өвүр, Кызыл кожууннарның, Ак-Довурак хоорай чагыргалары четпес боттандырганындан даалгазын күүседип шыдаваан.

Илеткелдер төнгеө соонда хуралдың башкарыкчызы А. А. Мельников бирги чартык чылда четпес ажылдаан яамыларның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын, кожууннар чагыргаларының даргаларын тургузуп, четпес ажылдаанының тайылбырын алган. Олар көргүзүглерин экижидер дээш ийиги чартык чылда чүү кылырын чугаалап бергеннер. Ынчангаш Чазактың калбак хуралынга 2000 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында чугаа кончуг шыңгыы болган, негелдени күштелдирген.

ТР-ниң Үлетпүр яамызының сайыды В. О. Ооржак бирги чартык чылда четпестерин июль айда эдерин хүлээнген. Даг-дүгүн бүдүрерин көвүдедир, тудуг ыяжы белеткээр, Ак-Довуракка дааранылга фабриказын ажыдар хемчеглерни кыска хуусаада алыр болган. Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының оралакчызы В. И. Лавриненко көдээ ажыл-агыйда берге байдалды чайладыр дээш яамының ап чорудуп турар хемчеглерин Чазак кежигүннеринге чугаалап берген. Көдээ ажыл-агыйга Чазактың талазындан акша-көпеек-биле шоолуг деткимче көргүспейн келгенин айтып, моон соңгаар ону экижидерин чугула деп, ол санаан. Малдың баш санын өстүрер, чер ажылын экижидер дээш чүү кылып турарын чугаалаан. Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы И. С. Идам-Сюрюнден малдың баш санын өстүрер дээш кандыг хемчеглерни кожуунда ап турарын айтырган. Хемчеглерни ап турза-даа, коллективтиг ажыл-агыйларда малдың баш саны кудулап турар. Ооң чылдагааны — малчыннар аныяк, арга-дуржулгазы эвээш, ол ышкаш харыысалгазы куду. Хуу кижилериниң малы чыл келген тудум-на өзүп орар, чүге дээрге олар малының баш санын өстүрер дээш доктаамал сагыш салып, ажаалдазын, кададын, хайгааралын экижиткенин ол тайылбырлаан. Кожуун чагыргазы мал бажын өстүрер дээш тодаргай чүү кылып турарын ол чугаалаваан. Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазы И. Ш. Монгуш сөс алгаш, илеткелде Сүт-Хөл кожуунда малдың баш саны өспейн, эвээш мал төлү алган деп айтканынга удурланган. Малдың баш саны кожуунда бо чылын өскенин ол дыңнаткан. Сан-чурагайларны адаан. Хой малдың баш санын өстүрери-биле деткимче дотация акшазын берип турар, ону Сүт-Хөл кожуун албаан. Мал оору-биле демиселди күштелдирер айтырыгга ол доктаагаан. Кожууннуң иштики херектер кылдызинде автомашина чок, ынчангаш оорлар-биле сүржүр, истээр ажыл саадап турар. Эт садыы-саарар дугайында ол чугаалап тургаш, белеткел конторалары тургузарын чугула деп санаан.

2000 чылдың бирги чартында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдеринге хамаарыштыр ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызының сайыды Д.-С. Б. Яндак, Иштики херектер яамызының сайыды С. С.-Б. Монгуш, Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызының сайыды А. В. Брокерт, Тыванның национал банкызының даргазы Ю. П. Южаков болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Олар боттарының ажыл-чорудулгазынга шүгүмчүлекчи анализти кылып, чылды эки доозарда чүү кылырын чыылганнарга дыңнаткан.

Хурал чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ында бирги чартык чылдың четпестерин кыска хуусаада чайладырын, бүдүрүлгелерниң көргүзүглерин экижидерин, кыштаглаашкынга эки белеткенирин болгаш өске-даа чугула хемчеглерни айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● РФ-тиң Федералдыг Хуралының, Күрүне Думазының болгаш Президент Администрациязының дугурушканын езугаар турграскан чөпшээрежилге комиссиязы Федералдыг Хуралды хевирлеп турграскан чаа чурумунуң дугайында айтырыгны чугаалажып эгелээн. Хүнде-ле 6–8 шактан эвээш эвес ажылдаарын комиссия кежигүннери дугурушкан Чугаалажышкын чоруп турар үеде янзы-бүрү саналдар кирип турар.

Баштайгы хуралга-ла Күрүне Чөвүлели дээр консультативтиг органны турграскан чүл деп, айтырыг база тургустунган. Күрүне Чөвүлелинге ажыл-херээнге бердинген, ат-алдары алгаан, дуржулгалыг Шаймиев, Лужков, Лебедь болгаш өске-даа кижилерни соңгуур деп, саналдар үнген. Бир эвес айтырыг ынчаар шиитпирлеттине берзе, Күрүне Чөвүлелиниң даргазынга Татарстанның президентизи М. Шаймиевти соңгуурун бодап турар. Бодал — бодал бооп артар, а бо нарын айтырыгны үзе шиитпирлээринге эвээш эвес үе негеттинер, шыдамыы-биле манаалы, чогуур харыыны дыңнап, көре бээр бис.

● РФ-тиң Чазааның Даргазы М. Касьянов РФ-тиң кинематографистер эвилелиниң даргазы Никита Михалковту хүлээп алгаш, Москвага эртер кинофестивальдың айтырыын чугаалашкан. Кинематографистерге деткимче кылдыр 40 млн. рубльди үзүп бээрин М. Касьянов аазаан.

● Палестин күрүнени турграскан яамы-биле ооң удуртукчузу Я. Арафаттың болгаш Израильдиң премьер-министри Х. Барактың аразында чугаалажышкыннар Кемп-Дэвидте (АКШ) эгелээн. Чугаалажышкыннарның холбаштырыкчызы Б. Клинтон болганда, ол делегейниң сайзыраңгай 8 чуртунуң удуртукчуларының Японияга болур шуулганынга озалдап киржири магатчок деп, медээлер агентилердери дыңнадып турар.

● Шаг-шаандан бээр Уралга бүдүрген шериг техниказының делгелгези Нижний Тагильде ажыттынган. Чактыр боолардан эгелээш амгы үениң эң сайзыраңгай самолеттарын, танкыларын, ракеталарын оон көрүп болур.

● Чечняга тудуп хоругдаан 200 кижиге келдерел көргүзүп хостаан. Ооң кол сорулгазы — чон биле шериглериниң аразында бүзүрежир чорукту быжыглаары.

● Калининград, Кострома областарда ургларның ижин аарыы нептереп турар. Ук аарыг шынары багай аъш-чем болгаш ижер суг ажыглаанындан болганы илерээн. Амурда Комсомольск хоорайда 118 уруг менингиттен аараан. Эм-таң четчир. Ургларны калбаа-биле шинчиири эгелээн.

● Башар Асад — Сирияның президентизинге 40 ажыг чылдарда ажылдааш мөчээн Анвар Асадтың оглу — Сирияның 16-гы президентизи болган. Ол дээш соңгукчуларның 90 ажыг хуузу бадылаан.

● Грециянның төп кезээнге болгаш чамдык ортулуктарга аажок улуг өрт болган. 50 ажыг чурттал-га бажыңнары кыпкан, качыгдаан кижилериниң саны ам-даа билдинмес.

(Агентилелдер медээлеринден).

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Бо чылдың июль 11-де Таңды кожууннуң Чагытай хөлге Чазакка хамаарышпас делегей чергелиг организацияларның, бүдүрүлгелериниң болгаш ассоциацияларның Сибирьниң арга-арыының ажыглал ыяшка хамаарышпас продукциязын ажыглаарының талазы-биле семинар ажылын эгелээн. Семинарның кол темазы "Тус черниң чурттакчылары болгаш ажыглал ыяш эвес курлавырларның иштики хөгжүлдезиниң аргалары".

Семинарның ажылынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. Д. Хемер-оол киржип, эге сөзүбиле ажыткан. Делегей чергелиг бо семинарның ажылынга Бурят, Саха (Якутия), Хакасия, Даг-Алтай республикалардан, Кемерово, Иркутск, Уст-Ордан национал округтан төлээлер киржип турар.

УДАВАС ДООСТУР

Республика эмнелгезиниң чанында нефрология салбырының тудуу бо хүннерде барык 98 хуу туттунган. Тудугжулар ук салбырның тудуун июль төнчүзүнде доозар.

ЭРГЕНИ АЛГАН

Кызыл хоорайның Мурнуу микрорайонунда 106 квартиралыг шагда-ла кагдынган чурттал-га бажыңның тудуун кылып чорудар эргени "Жилье" болгаш "Школьник" кооперативтери тендер таварыштыр ойнап алган.

МУЗЕЙ ДЫКПЫШ

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниниң амгы турар бажыңы эргижирээн. Ооң дыкпыжындан көрүкчүлерге көргүзер ужурлуг экспонаттар делгелгеге долузу-биле салдынмайн турар. Музейниң таваан салган ояар 5 чыл иштинде доозулбаан чаа бажыңының тудуун "Промжилстрой" алган.

УЗАМДЫГА БЕРГЕН

Тыва-турк лицейниң өөреникчилериниң ниити чурттал-га бажыңының тудуун июнь 28-ке чедир доозар турган. Ынчалзадаа... Ооң чылдагааны ону тудуп турар "Киф" тудугжуларында инженерлиг четкилер чок бооп турарында.

КАДЫЫН БЫЖЫГЛАП ТУРАР

Уран үүл школазының бажыңында "Арлекино" чайгы дыштанылга лагери ажыттынган. Ында үүгле чединмес өг-бүлелериниң ажы-төлү дыштанып турар. Оларны үргүлчү бассейнге эжиндирип, эмчилерге хынаттырып, кадыын быжыглап турар.

ДААЛГАН ӨРТЭЭ ӨЗЕР

Саян артында далган дээрбедээр комбинаттарның үрелип турары-биле далган өртээ өзер деп турар. Бо хүннерде Кызылдың рыноктарында далганның өртээ аңгы-аңгы: 50 килдиң шоодайында дээди сорттуң ак далганы — 400 рубль, 1-ги сорттуң — 380—390, 2-ги сорт — 350 рубль, 25 килдиң — 210, 10 килдиң шоодайында — 90 рубль.

ХЫНААДА ЧОРУП ТУРАР

РФ-тиң Саң-хөө яамызының Контроль-ревизия эргелели Кызылда чедип келген. Ук эргелел республикада бюджет хөреңгилерин канчаар чарыгдап турарын хынаар. Хыналданың баштайгы чорудулгазындан-на бюджет акшазын өскээр чарыгдап турар таварылгалар эвээш эвес болган. Хыналда ажылы бо айның 25-ке чедир үргүлчүлээр.

ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

Июль 12-де Дээди Хуралдың 27-ги сессиязы эгелей берген. Аңаа 1999 чылдың бюджет күүселдезиниң орулгалыг болгаш карылгалыг болган кезээн чугаалажыр.

ХӨЙ-ДААА ЭВЕС

Чоокта чаа РФ-тиң Президентизи В. В. Путин АВГУСТ айның 1-ден эгелеп пенсия акшазын 132 рубль өстүрерин чугаалаан. Республикада май айның чизези-биле алырга, 77 муң 570 пенсионерлер бар. Оларга хамаарыштыр пенсияны үүгле 20 хуу өстүрер азы өскээр чугаалаарга, 38 рубль немей көрдүүп турар.

Культура амыдыралы

Орулгалыг ажыл чугула

Июль 10-да С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнге республиканың культура ажылдакчыларының коллегия хуралы болуп эрткен. Ону ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының сайыды Ч.Ч.-Д. Ондар удуртуп эрттирген. Аңаа 2000 чылдың баштайгы чартык чылында культура албан черлериниң кылып чоруткан ажылдарын түңнеп чугаалашкан. Ол талазы-биле оралакчы сайыт Виктор Наксыл илеткел кылган.

Чоннуң культура-эстетиктиг кижизидилгезин бедидер, хостуг дыштанылгазын чөп ажыглаарын чедип алыры-биле республиканың культура ажылдакчылары кызымаккай ажылдап турарын ол демдеглээн. Улуг Тиилелгениң 55 чыл оюнга тураскааткан "Тиилелгениң салюду" фестивальга бүгү хоорай, кожууннар идепкейлии-биле киришкен. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын алдаржыткан байырлыг кежээлер чер-черлерге бедик деңнелге эрткен. Ниити ырның, ансамбльдерниң көрүлделерине хөй санныг кижилер киришкен. Библиотекаларга юбилейге тураскаткан номнар делгелгелери, конференциялар эрткен. Моол, Бурятия, Турция база Красноярск крайбиле культурлуг харылзааларны улам сайзырадып турар.

Чартык чылдың дургузунда уран чүүлдүң тергиннери — хөгжүмчүлер С. Бадыраа. Б. Кенеш, Л. Карев оларның чогаадыкчы кежээлерин эрттирген.

Кожууннарда культура албан черлериниң чогаадыкчы ажылын сайгарып көргеш, оларны киирип турар орулгазын, чаргдалдарын санап көргеш, септелге, чаагайжыдылгазын хынаанының түңнелинде, Таңды, Бай-Тайга, Улуг-Хем кожууннарның культура килдистериниң эргелекчилериниң ажылын эки деп үнелеп, өскелерге үлегер-чижек бооп турарын хуралга илеткелчи демдеглээн. Ооң-биле чергелештир ажылы кошкак кожууннарны база сагындырып айыткан. Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл, Тес-Хем кожууннарның культура килдистериниң эргелекчилери шүгүмчүлелге таварышканнар. Оон аңгыда Чазактың Контроль-ревизия эргелелиниң хыналдаларының түңнелинде бухгалтерия документилеринде хажыдыышкынарлыг болган Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи улуг шүгүмчүлелге таварышкан. Ында документилер эдип турар таварылгалар безин илерээн.

Ниитизи-биле культура ажылы багай эвес чоруп турарын демдеглээш, үстүнде айыттынган четпестерни эдип ап, салган сорулгаларны күүседир дээш ажылдаарын, ылаңгыя төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезин калбартып, орулгалыг ажылдаарын культура ажылдакчылары хүлээнген.

Светлана БАЛЧЫР.

Чер – чемгерикчивис

ЧЕР ҮНДҮРҮҮН ЧӨП АЖЫГЛААР

Тыва Республиканың девискээринде кирип турар хоорайларның, суурларның, сумуларның чурттакчылары болгаш ында турар бүгү-ле албан организация, бүдүрүлге черлери боттарының эзелеп турары чер участоктары дээш чер үндүрүүн төлээр дугайында Россия Федерациязының-даа, ылаңгыя Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1999 чылдың июнь 30-де хүлээп алганы 254 дугаарлыг "Чер дээш төлевирлер дугайында" хоойлузунда тодаргай айыткан.

Ындыг-даа болза чамдык күрүне ужур-дузалыг камгалалда турар черлерден болгаш күрүне мурнунга кирип келген ачы-хавыяазы дээш чамдык кижилерге чер үндүрүүн төледири чигелделиг болур болгаш харын-даа оларны ындыг үндүрүгү төлээринден хостаарын хоойлуда айыткан. Бо-ла хоойлунуң 10 дугаар түүлүн езугаар чер үндүрүүн төлээринден заповедниктерни, национал парктарны, ботаниктиг садтарны, эртем төптерин, эртем шинчилелдер кылып турар организацияларны, уран түүл, культура, кадык камгалал, өөредилге черлери, шажын-чүдүлге, күш-культура болгаш спорт дээш, оон-даа өске чамдык черлерни хостап турар. Хамаатылардан Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, инвалидтерни база чер үндүрүүн төлээринден хостаан.

Ук хоойлунуң 13 дугаар түүлүн езугаар чер үндүрүүн чамдык кижилерге чиигедип, азы ону төлээринің хуусаазын соңгаарладып болурунуң дугайында айтырыгларны шиитпирлээрин тус чер хуралдарынга база берген. Ынчангаш кожууннар бүрүзүнге чигелделиг чер үндүрүүн төлээр ужурлуг кижилерниң даңзызын тургузуп, тускай шиитпирни хүлээп алыры кончуг чугула. Чер үндүрүүн төлээр ужурлуг кижилерниң ат-сывын тодарадып, албан организация черлериниң адрестерин ылап шын тургузуп алган соонда, чер үндүрүүн санап, хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиглерге онаап эгелээр. Юридиктиг эргелиглер чыл санында май 1-ге чедир ажыглап турар черлериниң хемчээлдерин езугаар санаашкыннарын үндүрүг органнарынга дужаар ужурлуг. Хамаатыларның чер үндүрүүн кожууннарда, хоорайларда үндүрүг органнары август 1-ге чедир санап, үндүрүг төлекчилеринге дыңнадыгларны тыпсып бээрин хоойлуда тодаргайы-биле айтып турар.

Кажан албан организация черлери, хамаатылар чер үндүрүүнүң дугайында тускай дыңнадыгларны алган соонда, чер үндүрүүн баштайгы удаада сентябрь 15-ке, ооң соонда ноябрь 15-ке чедир төлээн турар ужурлуг. Хамаатылар дузалал ажылагыйы тургузары-биле, сад, огород, мал ажылагыйы өстүрери-биле алган черлер дээш 1 дөрбелчин метр черге 0,06 көпеек төлээр ужурлуг. Бажың-балгат, гараж болгаш өске-даа немелде тудугларлыг улустар 1 дөрбелчин метр чер дээш 0,12 көпеек төлээрин хоойлу доктаадып турар. Эрткен чылын республика бюджединге чер үндүрүүнден 1558.0 муң рубль кирип алыр план 388.9 муң рубльге күүсеттинген. Федералдыг бюджетче чер үндүрүүнден 855.0 муң рубль кирер план 533.6 муң рубль кылдыр күүсеттинген. Чер үндүрүүнде кирип алыр акшаларның чедир чыгынмайын турарының кол чылдагааны албан организация, бүдүрүлге черлериниң аразынга өрелерни удур-дедир дуглажып келгениниден болуп турар.

Чер дээш төлевирлерден кирген акшаларны черниң хөрзүнүн экижидеринге, үнүштерни аарыглардан, үрегдекчилерден болгаш бок үнүштерден камгалаар ажылдарга, чер кадастрын, база чер тургузугларын кылырынга көрдүнген ажылдарны акшаландырарынга черниң хайгааралын болгаш үреликшиннерден камгалаар хемчеглерни ап чорударынга, девискээрлерниң инженерлиг болгаш социал чаагайжыдылгазын кылырынга ажыглап болурун хоойлу чөпшээреп турар.

Орта үндезилээш, 1999 чылда черден кирип алган үндүрүглер акшазындан 1176 муң рубльди чер тургузуун кылып чорударынга, 496 муң рубльди черни экижидер ажылдарга, 13 муң рубльди девискээрлериниң инженер-социал чаагайжыдылгазын чорударынга болгаш өске-даа чарыгдалдарга 1035.0 муң рубльди чарыгдаан.

Бистиң чер комитединиң тускай эртемниглери кожууннарда чер дээш төлевирлерден кирген акшаларны хоойлуда көрдүнгенин езугаар чарыгдап турарын хынап, четпестерни илередип келген. Ниитизи-биле эрткен чылын чер үндүрүүнден кирип алган 168384 рубльди тус чер чагыргалары ажыглап, хажыдыышкыннарны кылганнар. Мөңгүн-Тайга кожууннуң суму чагыргаларында дыка нептереңгей болган. Каргы суму чагыргазы чер үндүрүүнден кирген 115000 рубльди кудумчулар адрестери, бажыңнар дугаарларын чаартырынга, агитквартал активчилерин шаңнап-мактаарынга, чагырга даргазының Новосибирск хоорайже өөренип, экзаменнер дужааганы дээш орук чарыгдалдарын дуглаарынга, участок шаг-даазынга хеп садарынга, маргылдааларга деткикчилеп чарыгдап келген. Мөген-Бүрен суму чагыргазы 4520 рубльди республика иштинге ыңай-бээр сургакчылааны дээш чарыгдалдарын дуглаарынга ажыглаан. Чер үндүрүүнден кирген акша-көпеекти шын эвес ажыглап турганы дээш Каргы суму чагыргазының даргазы А.С.Шөмбүл, Мөген-Бүрен суму чагыргазының даргазы Д.Ш.Иргит тустузунда 1669 рубльге торгаатканнар.

Бай-Тайга кожуунда чер үндүрүүн соора ажыглап турганы дээш сумуларның төпчүткен бухгалтериязының кол бухгалтери В.С.Хертек 1100 рубльге торгаткан. Улуг-Хем кожууннуң Арыскан суму чагыргазының даргазы В.А.Саржат-оол, Шагаан-Арыг хоорайның чагырга даргазы В.М. Сүге олар чер үндүрүүн шын эвес чарып турганы дээш тустузунда 834 рубльге торгаткан. Өвүр кожууннуң "Дээрбе-Даш" деп арат ажыл-агыйының даргазы М.Б. Монгуш бодунга быжыгладып алган черин экижидип чемишчидер сорулга-биле алган 9000 рубльди хууда ажылдарынга ажыглааны дээш 834 рубльге торгаткан болгаш чер үндүрүүнден алган акшазын эгиткен. Тес-Хем кожууннуң суму чагыргаларының даргалары ниитизи-биле 66000 рубльди чагырга ажылдакчыларының шалының төлээринге чарыгдаан. Ук акшаларны эгиттирер ажыл чоруп турар.

Үстүнде айыттынган чамдык чижектерни алгаш көөрге, чер-черлерде чер комитеттериниң, үндүрүг органнарының, саң-хөө ажылдакчыларының чер дээш кирип ап турар акшаларны чарып турарынга шыңгыы контрольду тургуспайн келгениниден болуп келген. Хыналданың үезинде дыка хөй суму чагыргаларының даргалары чер үндүрүүн чарыырының сметазын тургузуп албаан, а чамдык черде шынар чок тургустунган сметалар бар-даа болза, ону чер комитеттери, үндүрүг, саң-хөө органнарының удуртукчулары бадылавайн турар. Оон уламындан суму чагыргалары чер үндүрүглеринден кирип алган акшаларны тудуг материалдары, кывар-чаар түүлдер, үрезин, ажыл төлевирлерин төлээринче чарыгдап турган.

Тыва Республиканың Чер комитеди республиканың Чазааңда 2000-2003 чылга чедир чер реформазын сайзырангайжыдар дугайында тускай программаны кирип турар. Ук программада көрдүнген ажылдарны кылып чорударынга 33 млн. рубль негеттинип турар. Чедип алдынган дугуржулга езугаар федералдыг бюджедтен 18,8 млн. рубльди бээри көрдүнген, республика бюджединден 4,9 млн. рубльди, тус чер бюджединден 9,3 млн. рубльди, бюджедтен дашкаар акшалардан 0,3 млн. рубльди планнап турар бис.

Ынчангаш моон соңгаар чер дээш төлевирлерден кирер ужурлуг акшаларны акша хевиринге чыыры кончуг чугула. Шак ынчаар чыгдынган акшалар черниң ажыглалын экижиде-ринге угланыр болгаш хоорайларны, чурттакчылыг черлериниң инвентаризация ажылдарын чорударынче угланыр. Бир эвес черниң инвентаризациязын эки шынарлыг, кыска хуусаада доозуп алыр болзувусса, черниң учет-отчеду экижинр. Бо хүннүң байдалыбиле алыр болза, кайы-даа кожууннарда, хоорай, суурларда хамаатылар херим-кажааларын улгаттырып, янзы-бүрү немелде тудугларны кылып, ол дээш немелде чер үндүрүү төлевейн турарлар.

Бир эвес ындыг черлерни тодарадып, учедун шыңгыырадыр болзувусса, чер үндүрүү база өзүп, немелде акша-көпеек кирип келир. Сөөлгү үеде чамдык колхоз, совхозтар, араттар, ылаңгыя часкы үелерде, боттарының шөлдерин организацияларга, хуу-даа кижилерге арендага берип турар. Ол дээш араттар, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери ук кижилерден берген участоктары дээш арыг акшалар, чамдык таварылгаларда удуртукчунуң азы бригадир, звено удуртукчузу кижилерниң холунче кирип турары чажыт эвес. Оон тодаргай учеду чок, кассаже кирбейн турар.

Чер дээш кижилерден кирген арыг акшалар бирги ээлчегде, чер үндүрүүн төлээринче үнер ужурлуг. Кандыг-бир ажылагыйдан азы араттардан албан организация черлери ажылдакчыларынга чер участоктарын алган таварылгада, ыяап-ла аренда керээзи чарар, орта төлээр акшаның хемчээлин олуртунган картошканың, ногааның чайгы суггарылгазын чорударын, хайгааралга алырының хуусаазын айтып алыр ужурлуг. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле арендага чер алган кижи каражага таваржыр болза, аренда керээзи чокта негелде кылып шыдавас. Үстүнде айытканым дег чижектерни Кызыл кожууннуң Кара-Хаак, Ээрбек, Кызыл хоорайның девискээринде черлерден, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем кожууннардан көрүп болур.

Ынчангаш хүннүң чугула сорулгазы болза 2000 чылда чер үндүрүүнүң чыылдазын көвүдедир, чыгдынган акша-көпеекти кайы хамаанчок чарыгдаар чоруун соксадыры болур.

Виктор ДАНДАР.
Күрүнениң Чер комитединиң черни ажыглаар болгаш ооң камгалалын экижидер талазы-биле килдизиниң даргазы, күрүне инспектору.

Ирбиш — үнелиг аң

КАМГАЛААРЫНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Алтай-Саян экологтуг девискээр делегейниң онзагай дирткен ийи чүс экологтуг девискээрлериниң санынче кирип турар. Ооң онзагай аргаарыглары, тундралары, хову-шөлдери болгаш элезиниг ховулары кижилерни кайгадып турар. Ол Россия Федерациязының беш субъектизин Алтай край, Алтай Республика, Красноярск край, Тыва Республика, Хакасия Республика база Казахстан Республиканың болгаш Моол Республиканың девискээрлеринде туруп турар. Тыва Республика Алтай-Саян экологтуг девискээрниң эвээш эвес кезинде турар.

Бо девискээрде делегей чергелиг безин ховар дириг амытаннар, үнүштер бар. Ол амытаннарның бирээзи ирбиш, ирбис азы тываларның адаарыбиле ирбиш — бүдүн делегейде ховар дээн онзагай чараш, чидип бар чыдар дириг амытаннарның бирээзи. Ол делегейниң болгаш Россияның Кызыл дептеринче кирер бижиттинген. Россияның девискээринде чүс четпес хире ирбиш бары бадыткаттынып турар. Бистиң республикавыста сөөлгү чылдарда эртеменнерниң шинчилелдери-биле алырга, 20-25 хире-ле ирбиш бары бадыткаттынып турар. Ол болза Россияда бар-ла ирбиштерниң дөрттүн бир кезии болуп турар. Тываның девискээринден чылдың-на 5—7 хире ирбиштерни төтчеглекчилер узуткап турары билдинип турар. Ындында-ла эвээш ирбиштиң өзүлдезинге дыка улуг салдар чедирип турар.

Ирбиш араатан дириг амытан болгаш кышкы берге үелерде чемижи чедишпестей бээрге, малчыннарның малынче халдай бээр чоруктар бары билдингир. Малчын кижиге бо рыноктуң берге үезинде чаңгыс-даа мал болза, улуг когарал болуп турар. Төөгүүстен алырга малчын кижи малынче халдаан араатан аңнарга удур туржуру билдингир. Ынчалза-даа ирбиш — Кызыл дептерде бижиттинген ховар дириг амытан. Малчын кижи малын алзып алгаш олурар бе? — деп, айтырыг чидни-биле тургустунуп келир. Малчын кижи малын камгалаар дээш төтчеглекчи атка чедип, ирбишти боолай бээр таварылгалар тургустунуп кээри меге эвес.

Бо айтырыгны шиитпирлеп көөрү-биле ирбишти камгалаар сорулгалыг төлевилелди Делегей чергелиг бойдус камгалаар фонд (ВВФ) тургузуп кылган. Ооң кол утказы камгалал компаниязын дамчыштыр малчыннарның малын камгалааш, ирбиш халдаан түңнелинде, өлген малдың өртээн малчыннарга эгидип бээри болуп турар. Ирбиш халдаанының түңнелинде ол фактыны чурукка тырттырган, актызын долдурганының соонда, тускай көрдүнген комиссия ирбиш халдааны шын деп бадыткаанының түңнелинде, акшазын эгидип бээр деп турар. Шээр малдың хой, өшкүнүң 15 АКШ доллар, бода малдың сарлык, инек болгаш чылгы малдың 75 АКШ доллар-биле эгидер.

Ирбишти камгалаары бо фондунуң кол айтырыгларының бирээзи болуп турар. Фонд (ВВФ) делегей чергелиг, бойдус камгалаар күрүне структуразынче кирбейн турар организация болуп турар. Ооң салбырлары делегейде 26 чурттарда тургустунган болгаш беш миллион ажыг кежигүннерлиг. Ол эки тура-биле хуу кижилерниң, күрүнелерниң болгаш яңзыбүрү организацияларның эки тура бойдус камгалалынга кирген үлүүбиле бойдус камгалаар төлевилелди ажылдап кылгаш, чорудып турар.

Мындыг төлевилел даштыкы күрүнелерде чоруттунуп турган-даа болза, Россия девискээринге бир дугаары болуп турар. Ынчангаш амдыызында бо төлевилелди шенелде кылдыр бир чыл дургузунда Тыва Республиканың үгле Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарның девискээринде малчыннарның малынче ооң мурнунда халдап турган болгаш ирбиштиң хөйүбиле чурттап турар черлеринге чорудар деп шиитпирлеттинген. Ол болза Улуг Мөңгүн-Тайга, Биче Мөңгүн-Тайга, Цагаан-Шибету сыннарының девискээрлери болуп турар. Бир эвес бо төлевилелдиң түңнели эки салдарга чедирер болза, ооң хуусаазын узадыр база девискээрин калбартыр айтырыгны тургузар деп бодап турар.

Бо төлевилелди амыдыралга боттандырып чорудары-биле Тыва Республикада долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитединде тускай төлээни тургускан.

Бо чылдың июль ортан үезинде малын ирбиш халдаанындан камгаалаар малчыннар-биле документилерни долдуруп, Мөңгүн-Тайга болгаш Өвүр кожууннарның девискээринче төлевилелдиң төлээзи аттаныптар.

Байлак Тывавыстың делегей чергелиг ховар дээн дириг амытаны – ирбишти камгалаар дээн төлевилелдиң оруу ак, узун-на болзунам!

Михаил КЫНЫРАА.
Делегей чергелиг бойдус камгалаар фондунуң Тывада төлээзи.

Бодалдар, саналдар

БИСКЕ ОЛАР УТТУНДУРБАС

Бүгү чоннуң байырлалдарының эң-не улуу, хүндүткелдии 1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга чедип алдынган Тиилелгениң байырлалы деп билип, санап чоруур мен. Хой миллион ада-өгбелеривистиң бискө чаалап бергени аас-кежии, тайбың чуртталга, оларның үнелеп четпес маадырлыг чоруу кызыл хан, амы-тын-биле холбашкан. Хой-хой аймак-сөөк чоннарның быжыг найыралы, хосталга дээш чүткүлү ында доңнашкан.

ССРЭ-ниң хөй национал-дыг чону-биле кады хамаарышпас күрүне – Тыва Арат Республика фашизмге удур демисежип, Совет Эвилелинге шыдаар шаа-биле дузалажып, "Бүгү чүвени — фронтуже, тиилелгеже!" деп кыйгырыгны адаа-биле ажылдап, чурттап эрткенин төөгүден билир бис. Беш эшелон белек, дайынчы самолеттар тударынга чыгган акша, фронтуже чөруткан дайынчы аттар, Украинаның немец эжелекчилерден хосталган черлериниң чурттакчыларынга дуза кылдыр берген бода мал дээш, чүнү чорутпаан дээр. "Ада-чурттуң Улуг дайынынга ССРЭ-ниң тиилелгези аксы-дуңма тыва улустуң база тиилелгези болур" деп И.В.Сталинниң Тываже чоруткан телеграммазында айытканы хөйнү чугаалап турар.

Эң-не кол чүве – хөй эвес чурттакчылыг чоннуг Тыва Арат Республиканың эң эки оолдар, кыстары октуг боону туткаш, фашизмге удур маадырлыг демисежип, интернационалчы хүлээлгезин ыдыктыы-биле күүсеткени болур. Оларның маадырлыг чоруун Совет Эвилелиниң Чазаа бедии-биле үнелээш, Чүргүй-оол Хомушкуга, Кечил-оол Түлүшке Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан. Дыка хөй эки турачылар ССРЭ-ниң дайынчы орденнери, медальдары-биле шаңнаткан. Бистиң дыка хөй чаңгыс чер-чурттугларывыс немец эжелекчилерге удур маадырлыы-биле дайылдажып тургаш, амы-тынындан чарылган. Олар Украинада болгаш Европаның өске-даа чурттарында мөңге уйгузун удуп чыдарлар. Украинаны хостаар дээш тулчуушкуннарга эвээш эвес эки турачылар маадырлыы-биле мөчээн, оларны ында хөөржүткен. Улуг ССРЭ турар үеде оларның төрелдери, эш-өөрү эки турачылар орта үедип, чевегге мөгейип, төрээн чериниң ыдыктыг довураан-даа чедирип-даа турдулар. Бо дээрге чаагай херек-тир. Ам ол даштыкы күрүне болу берген, ынаар баары нарыыдаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 55 чылын демдеглеп турар үеде солуннарга амгы үеде үгле 14 тыва эки турачы артканын бижээн болгай. Байырлал бүдүүзүнде болган телерадиодамчыдылгалардан, массалыг информациянның чепсектериниң чыыткан материалдарындан алгаш көөрге, тыва эки турачылар дугайында аныяк салгалга ам-даа чедир тайылбырлап бербейн турар-дыр бис деп түңнелди үндүрдүм. Чамдык оолдар, кыстардан чүү деп байырлалыл, кандыг тиилелгел, тыва эки турачыларның ат, фамилиязын билир сен бе деп айтырарга, шын харыы берип шыдавас боор чорду. Бо дээрге суртаал ажылывыстың четпезиниң херечизи-дир. Маңаа бир тодаргай чижектен кирип көрейн. Кызылдың Чүргүй-оол аттыг кудумчузунуң чанында чурттап турар мен. Бир таныырым эштиң уруундан "Чурттап турар кудумчуңарны Чүргүй-оол деп адаар болгай, ол чүү кижил?" деп сонуургап айтырдым. "Кым билир, партия үезинде Авиация кудумчузун ынчаар адаан дээр чораан, партия ажылдакчызы чораан кижи ыйнаан" диди. Бо дээрге төөгүвүс талазы-биле четпес ажылывыстың түңнели-дир ийин. Кочетов кудумчузунда ышкаш тайылбыр самбраны Кечил-оол, Чүргүй-оол, Эки турачылар кудумчуларынга кылыры чугула деп бодап чоруур мен.

Удавас 2003 чылдың майда эки турачы танкистерни, сентябрьда аттыг эскадронну Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдээнинден бээр 60 чылы болур болгай. Ол үеге чедир Кызылдың Национал парыгының аксында тураскаалга немей, бир эвес ол девискээрге сыңышпас хире болза, Эки турачылар кудумчузунуң эгезинге, күүүлүг Улуг-Хемниң эринге бүгү тыва эки турачыларның фамилия, адын, адазының адын сиилбирлеп бижээн тураскаал самбраны кылза эки деп саналдыг мен. Бо дугайында Чазак деңнелинге чедир чугаалажыр, ону кылыр шиитпирни хүлээп алыры чогумчалыг хире. Акша-көпеек чедишпейн баар чүве болза, албан организациялар, чон шыдаар шаа-биле деткимче дузаны чедиреринге бүзүрээр мен. Ол ышкаш кожууннар төптеринде, суурларда эки турачыларга тураскааткан тураскаал-суургалар бар болгай. Оларның ажаалда, хайгааралы четпес, ынчангаш көрүш чок, үрелген болгулаар. Оларны май 9-туң байырлалының бүдүүзүнде чугайлап каары-биле кызыгаарлаттынып турар. Хамаарышкан кожуун, суму чагыргалары оларны хайгааралга алыры, чаагайжыды кылыры кончуг күзенчиг.

Бир эвес тыва эки турачыларның чырык адынга тураскааткан, оларны алдаржыткан ажылдарны доктаамал чорудар болза, "Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан" деп чылыг сөстеривис амыдыралга боттанып, көстүп келир. Маадырлыг эки турачы өгбелеривисти кажан-даа утпас, сактып, бодап, оларга мөгейип чоруур ужурлуг бис.

Николай ДАВЫН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ИЮЛЬ 15 — Тыванын Күрүненин өртке удур албанының тургустунган хүнү.

ӨРТЧҮЛЕРГЕ БАЙЫР

Профессионал байырлалын Күрүненин өртке удур албанының ажылдакчылары багай эвес түңнелдерлиг демдеглеп турар. 2000 чылдың 6 айларның дургузунда өрттериниң саны 15 хуу кызырылган. Шалыпкын ажылдаанының түңнелинде өрттерден 24 кижиниң амы-тыны, 162 баш мал, 17 санныг машина-техника, 3.141.453 рубльдиң үнелиг материалдыг үүлдери камгалаттынган.

"Өлден артар, өрттен артпас" деп, тыва улустуң мерген чугаазы бар. Ол чүл дээрге өрт айыылы эң коргунчуг, чүнү-даа арттырбас, хуюктап кааптып болур деп чүвени ыраккы өгбелеривис безин билир чораан. Ылаңгыя амгы үеде өрт албаны амыдыралга канчаар-даа аажок херек дээрзин үстүнде сан-фактылар херечилеп турар.

Ынчангаш буянныг өртчүлеривистиң байырлалын таварыштыр оларның ажылынга улуг-улуг чедишкиннерни, амы-хууда амыдыралынга аас-кежиктиг күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгадыыл:

Өрт-халап айыылындан
Өскелериниң тынын алыр,
Өртчүлериниң чаагай ижин
Өргүн чону алгап туру.
Өйлүг тура аъш-чем кылчыр
Өңнүк болган одувустуң
Өжээтен бооп хуулбазын
Өскерлиш чок хайгааараалар.
Өртчү өңнүк маадыр ижин
Өөрүп-хөглеп, ырлап тур мен.
Өрү кыпкан чырык хүн дег
Өртемчейге херектиг сен.

Астрология болгаш кижи

АЙНЫҢ КИЖИГЕ САЛДАРЫ

Черниң чайгаар бүткен эдериҥчизи – Ай. Амгы болгаш бурунгу үениң индий астрологтары Айның туружун тускай таблицалар (эфемеридтер) дузазы-биле тодараткаш, кижиниң амыдыралынга болгаш ооң аажы-чаңынга хамаарыштыр тодаргай харыыны берип чораан.

Айның туружундан кижиниң аажы-чаңындан аңгыда, ада-иезинге болгаш өг-бүлезинге хамаарылгазын билип ап болур. Кандыг-даа кижиниң гороскووунда айнын турар туружу кандыг-даа Зодиак демдээнде туруп болур.

Бир эвес ада-иезиниң **Айы суг демдээнде** (Рак, Скорпион, Балыктар) **турар болза,** олар ажы-төлүнге хөлчок ынак, ындыг-даа болза үргүлчү олар дээш сагыш аарып, хей черге девидээр болур. **Ай агаар демдээнде** (Ийистер, Деңзилер, Суг-Саарар) **турда,** ажы-төлү чоок азы өске кижилер-биле бижиргел чокка чугаалажыр болур. **Ай чер демдээнде** (Буга, Кысчыгаш, Те) **турда,** ажы-төлүнүң даштыкы хевиринче кичээнгейни салыр. Төлдериниҥ негелдези улуг болур. **Ай от демдээнде** (Кошкар, Арзылаң, Адыгжы) **турда,** оларның ажы-төлү чон аразынга канчаар алдынып чоруору кончуг чугула.

Оон ыңай **кижи** төрүттүнүп турда, Айның турган туружундан кижилериниҥ авазынга хамаарылгазын билип ап болур. Бичии чаштың **Айы Кошкар болүүнге турда,** ооң авазы чымчак, херек апарганда ооң күштүг тура-соруу бичии чашка аар болур. Бичии чаштың **Айы Буга болүүнге турда,** ооң авазы бажың ажылын кылырынга ынак, аңаа хамаарыштыр ажы-төлүнден негелдези улуг болур. Олар үргүлчү ажы-төлү дээш сагыш човаачал.

Ай сылдыстарның Ийистер болүүнге турда, авалары ажы-төлү-биле найыралдыг-даа болза, шала дошкунзумаар болур. Бичии чашка ооң иези шимченгир, чугаакыр, чугаага эптиг, угаанныг кылдыр көстүр. Ындыг нелерниҥ бажыңында кезээде эт-херексел чурум чок байдалда турар, ынчалза-даа ава-биле чаштың аразында интеллектуалдыг найырал улуг. **Ай Ракта турда,** ооң авазы кээргээчел, шупту чүвени кылып билир. Колдуунда ындыг айлыг чаштар өзүп келзе-даа, авазынга болгаш бажыңынга дыка ынак. Бажың болгаш ава аңаа эң-не эргим.

Ай сылдыстарның Арзылаң болүүнге турда, ооң авазы удуртурунга ынак, бажында ажыл, амыдырал авазының чугаалааны-биле болур.

Ай Кысчыгашка турда, бичии чаш авазындан чылыг хамаарылга эвээш алыр боор. **Ай деңзиде турда,** авазы-биле харылзаа чылыг, эп-найыралчы болур. **Ай сылдыстарның Скорпион болүүнге турда,** авазының кадыг аажы-чаңы бичии чашка арай аар болур. Ынчангаш элээди апарган үезинде-ле аңгыланып чоруй баарын кызыдар. Ындыг айлыг эр улус өг-бүле тутканда, шимченгир улуг тура-соруктуг хереженнерге таарыжыр болур.

Ай Адыгжы болүүнге турда, авазы-биле хамаарылга чымчак, бот-боттарын хөлчок эки билчир болур. **Ай сылдыстарның Те болүүнге турда,** авалары ажы-төлү бичии турда эргеледир, а кажан элээди апаарга, оларга хамаарыштыр улуг негелделиг болур. **Ай Суг-Саарарга турда,** авазы ажыныычал, ынчалза-даа ажы-төлү дээш кызымак болур. **Ай Балыкторга турда,** авазы чымчак, эргим, ажы-төлүнге улуг хайгааралдыг, ындыг чаштар сөөлүнде барып боду чүве кылырындан дидинмес апарып болур.

Игорь ДАМДАК.

СҮЗҮК ЧОКТА ЧҮҮ-ДАА БҮТПЕС

БиспиҢ редакциҢа шажын-чүдүлге талаа-биле чагаалар чой кээп турар. Соолу чеде улус, орбумак, аныык-даа назылыг кижилер дугаан-хүрээ эрим, ном номчудуп, сагыш-сеткилин ооҢурааптар ап турар. Бурган Башкы Будда чоҢга кандыг дуза чедирип турарын дээш чижектиг айтыгларны билип алыксаан чоруурлар чой болгай. Ынды-даа болза эки-вүү чүдүлге черлериге кирип, аай-бажын бир чадаа чоруурлар база бар. Ол талаа-биле бодарлай чаргыны билип алыры-биле бистиҢ корреспондентивис Кызылдың Жубтей Чойгорның хүрээлериҢ башкысы Женгин Лудроп-биле уҢуражын, айтыгларны салган.

— Дыка хой кижилер кара үүлгедиглер кылып, кем чок кижилерге аар-берге байдалдарны бо-ла тургускан турар. Ол хирезинде өскөр кандыг-даа ада карбейн, харын-даа чүрттелгенниг ноо-не эки кижини четтирген чоруур боор-дур. Бурган бир эвес бар болза, чүү көрүп турарыл?

— Сөөлгү үеде чамдык кижилер сарыг шажынны эки билбезиниҢ хараазындан шажынны өске чүдүлгелер-биле холуп-былган, будалып турган, харын-даа шажынга бүзүрелин ишкинып, хоозун суртаал-дыр деп соора түннелге кээп турар апарган. БистиҢ буддизм-биле өске чүдүлгелерни холуваанарны дилээр-дир мен. Шынаа-ла, чамдык чүдүлгелерде, кижиден эгелээш бүгү-ле үүлдү Бурган чаяаган деп суртаалдап турар. Ынчангаш сээн човуланыны-даа, өөрүшкүүнүдаа шуптузун Бурган хайырлап турар дижирлер. Ол чүдүлгелериҢ өөредиинде, өртемчейде шупту чүве БурганныҢ хайгааралында турар деп айыткан. Шак ындыг суртаалды амыдырал-биле холбап көрүп турган, ол өөредигге амыдыралдың дүүшпезин сарыылдыг кижилер эскергеш, бо айтыргыны бо-ла көдүрүп кээрлер.

Бурган Башкы Будда, христиан шажынның үндезилекчизи Иисустан мурнай чамбы-дипке 500 чыл бурунгаар чаларап келген. ОоҢ өөредииниҢ кол-кол чарлыктарын, сөөлүнде тывылган делегейниҢ улуг чүдүлгелери (христиан, ислам) боттарынга үлегер кылдыр алганнар. Ынчалза-даа буддизминиҢ өөредин өскелерден улуг ылгалдыг. Бурган Башкы Будданың чарлыы-биле алырга, дириг амытаннарның аас-кежиин-даа, хилинчек-човуланын-даа кайда-бир ыдык дээди күштер чорудуп бербейн турар. Бир эвес бөгүн мен өөрүшкүү көрүп турар болзумза, мен ону көөрүүнүҢ чылдагааннарын бодум-на тургузуп алган болур мен, шак-ла ынчаар кижи човуланга таварышса, ону көөр чылдагаанны база ол кижи боду-ла тургузуп алган боор. Кандыг-даа кижи бир-ле кылдыныгны кылырга, ол чорук үе эрте берзе-даа, ис чок читпес, а үүлевистиҢ үре-үрезини бооп, салым-чолувустуҢ чажыт черинге тарыттынар. Ол аная бодуҢ чимизин бээр үезин манап, ээзинге билдиртпейн, өзүп чыдар. Бир эвес бис кызыл-тас үрезиннн тарып аар болзувусса, ол үрезинден үүгле кызыл-тасты ажаап алыр бис, шак-ла ындыг хоойлу-биле бис эки чүве кылзывысса, түннелкиде биске чүүле эки чүве кээр, а кызыл-тастың үреезиниҢ кызыл-кат өзүп келбеви дег, бак үүлевистен аас-кежиин кажан-даа албас бис. Чүү тарыыр сен, ону-ла дүжүтке алыр сен, а чүү кылыр болдур сен, ындыг-ла амыдыралды сөөлүнде көөр сен. Ийе, чамдыкта көөрүвүске, көскү-ле нүүл кылып турар кижилер кандыг-даа яла көрбейн чоруур ышкаш болур. Мерген угаанныг өгбелеривис ындыг кижилерге хамаарыштыр: "Үезин кээрге, аяа дөмей долар" дээри ханы уткалыг. Кандыг-даа үүнүп тараан хүнүҢден эгелээш быжып, үречимизин бээринге чедир аңгы-аңгы үе дургузунда өзүлдениҢ дес-дараалашкак чадаларын эртип келир. Чамдыктары эрте чимизин бере бээр, а бир чамдыктары орай. Ындыг болганда кижилериҢ кылган ак азы кара үүлериниҢ үре-түннели (буянныг үүлезинден — аас-кежик бе, кара нүүлден — бачыттыг яла бе) ол-ла дораан дарый көстүп кээри албан эвес, ынчалза-даа үүлениҢ үре-түннели кайы-бир шагда ээзин ыяап-ла тып чедип кээр.

Бис, буддистер, Бурганны чок дивейн турар бис. Ийе, Бурган бар, бар боорда, ол чаңгыс эвес. Октаргайда буддизм бурганнары-даа хой. Ынчалза-даа оларныҢ аразындан кайызы-даа чаяакчы бурган болбайн турар. Бир эвес дээди ыдыктыг күштериҢ бирээзи (кайы-бир бурган) бисти чаяаган болза, үүге мындыг улуг бачыт-човуланыг амыдыралды чаяап каан деп? Бир эвес дээдилериҢ дээдизи бир-ле ажыл-үүле кылган болза, ол дээди сайзыралдың, эң-не дөөди шынарың ажылы болур ийик. Эң ылаңгыя амыдырөлды чаяап каан болза, ол үүгле аас-кежиктиҢ, тамчык-чыргалдың чүрттелгазы турар ийик. Херек кырында эки сайгарып көөрге, амыдырал — килинчек-човуланың долайы.

Дириг амытаннар ботботтарын чижип чоруур, аарыг-аржык, кыпсынчыг кырыышкын, өлүм-чидим, кижи төрелгетениниҢ дайын-чаазы кажан-даа адакталбас бачыттыг чүрттелгаты кым, үүге чаяап каанып? Бир эвес кайы-бир бурган шак ындыг хилинчек-човуланы чаяап каан болза, үүге ол бодуҢ ол частырын этпезил? ОоҢ энерели, кээргээр сеткили кайдал?

Бүгү чүвениҢ эгези чүдел деп маргылдаага буддистер киришпейн турар, үүге дизе ол харылаттынмас айтырыг.

— Бургаанар хой дидиңер. Бурган Башкы Будда өскөрниҢ орозында кандыг турушту эгелеп турарыл?

— БистиҢ өртемчейнвисте алды аңгыныҢ амытаннары чүрттап чоруур. Дээр бурганнары, азалар, кижилер, адыгуузуннар, аш мириттер база тамы орааныныҢ амытаннары.

Эгелээн үезин билдинмес шаг-үениҢ дургузунда бо амытаннар төрүттүнериниҢ, кырып-чөнүүрүүнүҢ, аарыгыныҢ, өлүрүүнүҢ оон база катап төрүттүнериниҢ үзүктел чок тырыкыланган човуланыг дээрбээнде алыскан чүрттап чоруурлар. Ийе, дээр бурганнары безин бо дээрбектен хостуг эвес. Үүге дизе дээр бурганнарыныҢ база азаларныҢ аразында бо-ла дайын-чаа өскүп үнүп турар. Азаларны чартык бурганнар деп база адаар. Эрте-бурунгу шагда дээр бурганнары-биле кады чаңгыс деңнелде турганнар, ынчалза-даа оларныҢ дошкун, ширин чаңы дээш дээр бурганнары оларны бир чада кудуладып бадырган, а олары ындыг чорукка чөпшээрешпээнииҢ түннелинде, дайын-чаа өскүп үнген. Дээр бурганнарыныҢ харазыны кижилерге бодаарга, оранчок узун, олар чаңгыс эвес муң чылдар иштинде чүрттап шыдаарлар, ынчалза-даа үүлениҢ хоойлузунга чагыртып, үезин кээрге, олар ол амыдыралыныҢ чарлыр ужургга таваржырлар. Амылыглар төрүттүнериниҢ, өлүрүүнүҢ дээрбээнден хосталбаан шаанда човуландай кедилевес (хосталбас) деп Бурган Башкы Будда айыткан. Бурган Башкы Будда бо хамык амытаннарныҢ үүге човуланд эдилеп чоруурунуҢ чылдагаанын тыпкаш, ол хилинчектен канчаар адырлып алырыныҢ дугайында Өөредиин айыткан бергеш, бодунуҢ үлегерчижээнге Өндүр Таалал — нирванны көргүзүп берген. Шак ынчаар Бурган Башкы Будда човуланыҢ далайындан нирванаҢ мөнге чыргалдыг хосталгалыг эринче эжиндирип кеже берген. Ынчангаш ол өске бурганнардан оранчок бедий берген. Бурган Башкы Будададан өске кандыг-даа бурганнар човуланыҢ үнүп дозуп чыдарлыгынар.

— А хилинчек-човуланыҢ үнүп турар дозу чүде ирик?

— Он чүктү ээлей чүрттаан алды аңгыныҢ амылыгларыныҢ угаанында мугулай чорук, кылык-килең, тачыяа (эр-херээжен харылзааларга улуг хандыкшылдыг чорук), улуургак чорук база адааргак чорук деп, беш кем бар. Оларны беш оо-хоран, беш хиргедикчилер, угаан кеми-даа дээр. Ол беш оо-хоранга хораннанган угаан, хиргедикчилер, хиргедикчилер, хиргедикчилер

"Мисс Азия төвү—2000"

ШАҢНАЛЫ — АВТОМОБИЛЬ

Делегей чергелиг этнофестивальдан репортаж

Июль 7-ниң хүнү. Кежээкиниң 6 шак ажа дүжүп чорда-ла, каас-шиник кеттинген улус республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче шуужуп эгелээн. Театрның даштын байырланчыг шимеп каастаан, 9 аңгы чурттарның күрүне туктарын аскылап каан.

"Мисс Азия төвү—2000" этнофестиваль 7 шакта болур тургаш, кежээкиниң 8 шак чедип турда эгелээн.

Сценада көжеге ажыттынганы билек, "Саяннар" болгаш Кызылдың уран чүүл училищезиниң ээлдек кыстары фестивальдың киржикчилеринге байыр чедирип, танцысамын бараалгатканнар.

Этнофестивальдың башкарыкчылары ат-сураглыг артистер Галина Мунзук, Алексей Ооржак үнүп кээп, чыылган чонга, даңгыналарга байыр чедиргеш, чараш кыстарны сценаже чалаан. Театрның кыдыында ийи эжикти ажыдыпкан соонда, бирги эжиктен магаданчыг тюльпаннар чурту Калмыкияның төлээлери Кернен Утнасунова —№5, Лариса Кончиева —№16 алдынсарыг өңнер-биле хээлеп каастаан национал хевибиле залче кирип келгеш, шиитпекчилерниң мурнунга бараан болуп, сценаже оожум, чараш кылажы-биле углаптарга, улус адыш часкап, улуг сонуургал-биле көрүп, олуттарындан туруп келгеш уткуп алганнар. Ийи дугаарында чалбыыштыг от өңү-биле дөмей Самагалдай чечектерлиг (жарки) Хакасиядан Ирина Сулекова—№8, Юлия Чебодаева—№12 өске эжиктен чиңгир көк өңнүг национал хептиг сценаже углапкан. Үш дугаарында дошпулуурнуң уян аялгазының үделгезибиле алдын угулзалар-биле шимеп каастаан чиңгир кызыл өңнүг хептиг казах кыстар Гульден Сарсенбина—№4, Айнур Куандыкова — №7 шиитпекчилерге мөгейип, сүүзүннүг конфета-чигирин көрүкчүлерже чажып, улустуң сонуургалын улам хайныктырган. Казах даңгыналарның сартыын чыылганнар амзап четтирип-даа турдулар. Бо фестивальга бир-ле дугаар киржип келгеннер, даглыг Шориядан чалатканнар Натай Молдоваева— №2, Людмила Тепчигешева — № 15 шала чолдаксымаар дурт-сынныг, холдарын тейлээн ышкаш тудуп алган кирип кээрге, сонуурганчыг болбайн аан. База бир-ле дугаар Тыва черге изин баскан тывызыксыг ногой чоннуң чараш кызы Деляра Сунчалиева—№18 Астрахань области төлээлеп келген. Улуг Чингис-Хаанның укызыгууру, кожавыс Моолдуң даңгыналары Эрдэнэтуя—№6, Арийунболар — №17 залдың бир кыдыында эжиктен иелээ кирип келгеш, шиитпекчилерге бараан бооп турда, залда органнар шупту туруп кээп, улуг сонуургал, магадаашкын, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп алганнар. Оларның кеткен хеви бажындан будунга чедир онза, чараш шуру-чинчи, торгу-маңнык болган. Эрдэнэтуяның бөргүнде алдын-доос куштуң чүү ону улам аяншинчи киирип турган. Хеп-сыныың каас-чаражы сөс-биле дамчыдары берге. Залда олуттар арызы-биле эртерге, билдиртпейн платьезин тудуп турганнар-даа, магадап кайгааннар-даа хөй болганы каракка көстүп турган. Аккөк Байкалдың даңгына кызы Роланда Торбаева —№13 база-ла өскелерден ылгалып, онза көзүлген. Ооң кеткен хевин, ылаңгыя бажында оваадайын та кандыг шевер кижи даараан чүве? Ынаар кайы хире күш, үе чидиргенин санаары берге. Бажында Бурятияның хүрээзин ол-ла олчаан сиилбип кылып каан.

Каа-Хемни сактырымга
Карыш четпес чыткан
ышкаш.
Карам эжим
сактырымга

Каттырамзап орган ышкаш – деп кожаң ырының, каргыраа, сыгыт, хөөмейниң үделгези-биле бистиң хүннээректиг Тывавыстың кыстары: Виктория Базыр-Сат—№1, Аяна Араптан — №9, Буяна Аракчаа—№10, Евгения Ондар — №11, Аржаана Шаалы — № 14 залда ийи эжиктен удаа-дараа үнүп кээрге, залда органнарның алгы-кышкы, адыш часкаашкыннары үзүктел чок. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Кедип алган хевиниң чаражын. Олар езулуг тыва нацияның кыстары. Чоргааранчыын чүү дээр ону! Ооң соонда фестивальдың башкарыкчылары делегей чергелиг шиитпекчилерни чыылганнарга таныштырган. "Куаныш" ансамбльдиң уран чүүл удуртукчузу Корлан Мукатова (Казахстан), "Мадин" модель агентствонуң директору Клара Койчукулова (Кыргыстан), "Хатан Эрдэнэ" делегейде чараш кыстар төвүнүң Президентизи, Делегейниң "Мисс университет" шиитпекчилер кежигүнү, академик Жамбалын Чинбат (Монголия), костюм болгаш пластика театрының директору Александр Надбитов (Калмыкия), Улан-Удэниң модель агентствонуң директору Софья Ни (Бурятия), "Яшав" культура төвүнүң директору Базира Агамбашбетова (Астрахань), "Чиркен" мода театрының директору Людмила Кобежикова (Хакасия), Елена Сунчугашева (Шория), жюриниң даргазы РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артизи, "Саяннар" Күрүне ансамблиниң директору Надежда Даржаа (Тыва) олар-дыр.

Башкарыкчылар шиитпекчилерге эптиг-демниг үре-түңнелдиг ажылдаарын күзээш, "Мисс Азия төвү—99" чылдың тиилекчизи калмык кыс Екатерина Петушованы чалаан. Ол Тывага ийи удаа келгени аас-кежик, ынчангаш тыва чурту чүгле өөрүшкүнү, ынакшылды сөңнээнин чажырбайн илередип, мөөрейниң киржикчилеринге чедишкиннерни көзээн.

Ооң соонда-ла даңгыналарның салым-чолу шиитпирлеттинип, ак-көк кадакты удур-дедир солушпушаан, боттарын таныштырганнар. Нургулайында 15, 16, 17 харлыг кыстар болду. Казахстанның даңгыналары кайызы-даа даштыкы дылдар институдунда өөренип турар болгаш 4 дылга чугаалап, боттарын таныштырды. 16 харлыг Роланда (Бурятия) 16 чыл бурунгаар Тывага төрүттүнгенин дыңнадырга, чыылганнар чылыыбиле уткуп-хүлээп алган. Ниитизи-биле чараш даңгыналар өскен-төрээн дылына чугаалап, боттарын таныштырганнар. Таныжылга үезинде Эрдэнэтуя, Натай Молдоваева кайызы-даа 25 харлыг болганнар.

"Топ модель" номинацияга кыстар "Бойроз" фирманың кештен кылган курткаларын бараалгатканнар. Даңгыналар чер-чуртунуң байлааның, каас-чараш бойдус чурумалының, чонунуң езучаңчылдарының дугайында кыска-даа бол, солун кылдыр чугаалап бергеннер.

Июнь 8-тиң хүнү. Кежээкиниң 7 шак. Бойдустан ховар чараш болуп чаяаттынган Азий диптин ай-хүн херелдиг даңгыналары сценада шимчеп чоруп турда көөрге, чаражын чүү дээр ону! Түңнел көрүлдеде олар "Топ модель" номинацияга "Том клайм" фирманың херээжен улустуң ажылагыйжы костюмнарын бараалгаткан. Ол үеде залдан "Роланда!", "Аржаана!", "Монголия!"... дээн үннер үзүктелбейн турган. Моол кыс Эрдэнэтуяның сарыг өңнүг костюму бодунга эмин эрттир тааржыр болганындан, ооң чараш дурт-сынын улам аян-шинчи киирип турган.

Чараш кыстар белеткенип турар аразында Вячеслав Донгактың турусканы Турцияга болгаш Кыргыстанга Гран-при шаңналын чаалап алган бичии танцы бөлүү "Матпадак", "Пингвиннерни" самнай бээрге, чаптанчыын канчаар ону! Хакасияның "Ульгер" ансамбль:— "Кайгамчыктыг тыва чер өөрүшкүлүг бисти уткуп алды, ынчангаш хакас чондан изиг байыр!" дээн сөстери залда органнарны улам хей-аът киирип, чалгынналдырып турган.

Чапсар аразында Оюмаа Чамзы-биле ужуражып, фестивальга хамаарыштыр бодалын чугаалап бээрин дилээримге, ол 16, 7, 9 дугаар кыстарны сонуургаанын илеретти. Ылаңгыя Эрдэнэтуяның эзт-ханының четче болгаш долу, чаражын магадап ханмаанын катапкатап чугаалаан. А Нисса Монгуш башкарыкчыларның сөс-домаа шоолуг чечен-мерген эвес болганынга хомудаан сеткилин илеретти.

Руслан—20, Аяна—23 харлыг.

— Аныяктарның хөй кезии чараш уругларны көрүксээр-ле болгай, ынчалза-даа билеттер өртээ хөлүн эрттир аар-дыр. Оон аңгыда үүгле тыва уруглар үнүп кээрге, бүдүн зал алгыржып "аарып" турар. Чижээ, хакастар, кыргыстар сценага көстүп кээрге, шимээн чиде бээр. Оода ат-сывын адавайн, анаа "аарып" турган болза, үүдээй эртик. Ол дээрге чараш эвес чүве-дир. "Мисс Россияга" ындыг эвес чорду. Мөөрейни эмин эрттир шөйбес болза эки, улустуң үе-шагын база бодаар болза эки турган боор.

Көрүкчүлерниң бодалы аңгы-аңгы болган. "Эр турган болзумза, калмык кыстарга өглеиип алыр ийнк мен. Меңээ-ле тывалар чараш-тыр" — дээн чугаалар чапсар аразында дыңналып турган.

Чапсар соонда даңгыналар боттарының уран талантызын, салым-чаяанныын көргүскеннер. Бирле дугаарында Виктория Базыр-Сат чаңгыс минута дургузунда "Коңгургай" деп ыры аялгазынга үдетпишаан, сынны чуруй шаапкаш, шиитпекчилерге чедирип берген. Буяна Аракчааның "Иви самы", Ирина Сулекованың "Дүңгүрнүң дирилгени", Арийунболарның моол танцылары улуг сонуургалды хайныктырган. Роланда биле Эрдэнэтуя ырлай бээрге, көрүкчүлер сергеп, харын-даа танцылап турарлары-даа бар болду.

Байырлалдың маадырлары боттарының уран талантызын, салым-чаяанныын бараалгаткан соонда, шиитпекчилер дораанна 18-тен 12-ге чедир даңгыналарны шилип алыр эргелиг болган. Роланда Торбаева (Бурятия), Евгения Ондар (Тыва), Лариса Кончиева (Калмыкия), Буяна Аракчаа (Тыва), Арийунболар (Монголия), Деляра Сунчалиева (ногой чон), Эрдэнэтуя (Монголия), Айнур Куандыкова (Казахстан), Аяна Араптан (Тыва), Кернен Утнасунова (Калмыкия), Виктория Базыр-Сат (Тыва), Ирина Сулекова (Хакасия) II-ги турже кирер аас-кежиктиг болганнар.

Ооң соонда көрүкчүлерниң үрде манааны, сонуургааны чараш магабодун бараалгадып, кежээки каас-коя хепти көргүзер онаалга уруглларга таварышкан. Даңгыналарның дурт-сынының, хевиниң чаражын сөс-биле дамчыдары берге. Ол бүгүнү залда орган херээжен чон чарашсыныр турда, эр улус дугайында чугаалаан-даа ажыы чок турган боор. Кижи барып тудуп-суйбап туруксаазы кээр. Ындыг чараш каас хепти дүжүнге-даа кайын көрген деп. А кыстарның шимчеп чоруп турары хөлде эштип чоруп турар куу куштар дег чараш, магаданчыг болган.

Хүндүлүг шиитпекчилер 12-ден 4 даңгына арттырар деп чарлаптарга, шимээргеп органнар оожургап, дүвүреп, олуттарынга эптештир олуруп ап турганнар. Башкарыкчылар Евгения Ондарны, Роланда Торбаеваны, Арийунболарны, Лариса Кончиеваны чарлаптарга, элээн-не шимээн-дааш, алгы, кышкы үнген. Бодум хуумда Эрдэнэтуяга хомудаан мен. Ооң чараш хүлүмзүрүү караамга чуруттунуп артып калган. Шилиттинген даңгыналарга "Бирги күзелиң чүл?, Чараш чүүл деп чогум чүү чүвел ол?, Эң эки эр кижи кандыг болур ужурлугул?" дээн чижектиг айтырыгларны удаа-дараа башкарыкчылар салып турган.

Ниитизи-биле бойдустан ховар болуп чаяаттынган 18 чалыы чараш кыстар боттарының өскен-төрээн чуртун төлээлевишаан, бүгү талазы-биле салымчаяаныын бараалгатканнар. Чон мурнунга бодун төлептиг ап билири, эвилең-ээлдек, топтуг мөзүшынарны, шын, чараш тургустунган мага-ботту чедип алыры уруглларның боттарының улуг күш-ажылы-дыр.

Мөөрейниң негелдези езугаар аңгы-аңгы хевирге кыстар боттарын көргүскеннер.

Түңнелинде "Көрүкчүлерниң сонуургалын" Аяна Араптан, "Мисс найырал"— Гульден Сарсенбина, "Мисс салым-чаяан" – Арийунболар, "Мисс модель" – Арийунболар, "Мисс национал хеп" – Айнур Куандыкова тустузунда чаалап алганнар.

II-ги Вице-мисс" – Арийунболар төлептиг болуп, хевис болгаш өскедаа улуг өртектиг суй белектерни алган. "I-ги Вице-мисс" Евгения Ондар болган. Ол аъш-чем белеткээринге хереглээр машина болгаш өске-даа белектер-биле шаңнаткан. А ээ-не дээди шаңнал "Мисс Азия Төвү—2000" бурят кыс Роланда Торбаева болган. Аңаа Кызыл хоорай чагырыкчызы Александр Кашин ВАЗ-2106 маркалыг "Жигулиниң" дулгүүрүн тутсуп берген. Роланданың карааанда өөрүшкүнүң карак чажы чайгаар агып бадып турган.

Фестивальга киришкен чараш кыс бүрүзүнге деткикчилерниң дузазыбиле Тыва алгы АН-ге бүдүрген Азия төвүн сиилбип кылган хевистерни болгаш өске-даа өртектиг белектерни сөңнээн. А Дээди Хуралдың депутады Владимир Ооржак казах кыс Айнурга бриллиантылыг алдын билзекти холунга суп берген.

Ийи хүй үргүлчүлээн этнофестивальды найысылалдың чурттакчылары болгаш аалчылары улуг сонуургал-биле көргеннер. Ындыг-даа болза бирги хүнде театрже кирер өртээн бичии бадырып каан турган болза дээрзин көрүкчүлер тарап чангыже дээр чугаалажып келгеннер. Билеттер өртээ 250 рубль болган.

Ынча хөй чурттардан даңгыналарны чыып, оларны белеткеп алыры ындыг амыр эвес херек. Чыылганнар Культура фондузунуң даргазы Вячеслав Донгактың талантызын магадап, өөрүп, чоргаарланып чанганнар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Чурукчунуң блокнодундан

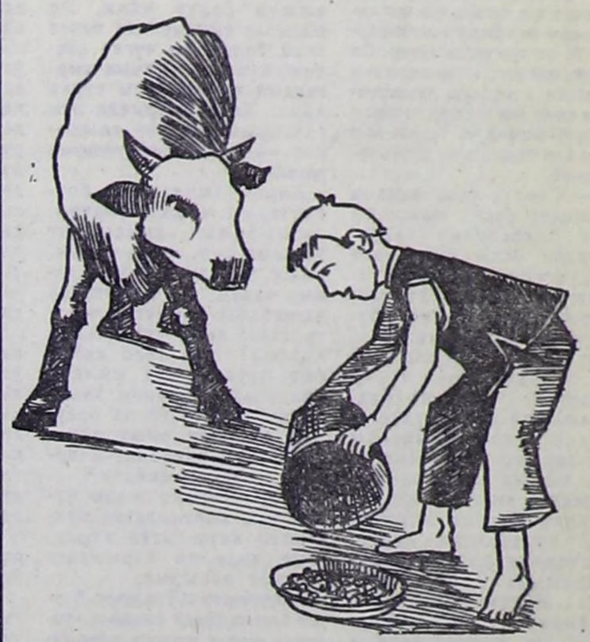

Кулактары хачыланчак сүвүр-сүвүр
Кула-инээм, чемненип көр.
Сула, чарба салып берейн,
Сүдүн меңээ эм болзун...

Ажыктыг сүмелер

КАДЫЫҢАР — БОДУҢАРНЫҢ ХОЛУҢАРДА

Күш-дамыр мергежилгелерин доктаамал кылырга, назыны узаар, ооң байлак, чараш болурунга дузалаар. Сагыш аарыын сегидер, бодалды, ниити байдалды экижидер. Шыңган эзт дыңзыыр, өкпениң хемчээли улгадыр, чем хайылдырар органнарның ажылдаарын экижидер, хан базыышкыны чогумчуур. Күш-дамыр мергежилгелерин бодамчалыг шилип алыры эң чугула.

Кичээлдерге белеткенип эгелээрде, хар-назынын, кадыының байдалын, ниитизи-биле эрткен амыдыралын барымдаалаар. Кандыг хевирни шилип алырын эмчи-биле сүмележири чугула.

Бир дугаарында-ла чүүү чедип алыксап турарыңарны тодарадыр апаар силер. Деңзиңерни эвээжедир дээш бе? Хөй бодалдарыңардан чайлаар дээш бе? Ээлгир, шилгедек азы чиик болуксай-дыр силер бе? Шилип алыр азы барымдаалаар чүүлдериңөр-ле хөй.

Кичээлдериң расписаниези. Ону эң шыңгыы сагыыр ужурлуг силер. Амыдыралыңарга дүгжүр ындыг расписаниени шилип алыңар! Могап-шылай азы аарый берзиңерзе, кичээлдерни түр соксадыр.

Хар-назын. Уруглларның шимченгир арга-шинээзи чайгаар бүткен болганда, олар чүүү күзеп турарын боттары-ла шилип аптар. Спорт-биле 25 харлыынга чедир өңнүктешкен кижилер 50 харлыынга чедир сергек-омак чоруур. Ынчанмыже оон-даа улуг назылыглар күш-дамыр мергежилгелерин шилип алыры чаңчыл апарган.

Бөгүн силерге кадар чамдык сүмелеривис мындыг:

●Шыңган эзтти быжыглаар, ооң хемчээлин улгаттырар дизе, изометриктиг мергежилгелер: аар чүүлдер көдүрери, хеме эжери, альпинизм тааржыр.

● Мага-боттуң ээлгир, шимченгир болурунга шыңганнарга контроль негеттинер мергежилгелер тааржыр. Оларга йога, каратэ, балет азы гимнастика хамааржыр.

●Шыдамыккай болурунга чадаг маңнаары, сутта эштири, теннис, чадаг-терге ажыктыг.

●Деңзизин чиигедир дээнде ритмиктиг гимнастика, чечетка, маңнаары, чадаг-терге, аэробика дузалаар. Бо чүүлдерни кылырда, чемни шын чиири эң чугула.

●Өкпе хемчээлин улгаттырып, идепкейжидериндe чадаг маңнаары, спортчу танцы, коньки дузалаар.

●Чүрек-дамыр системазын быжыглаарда, чадаг маңнаары, спортчу танцы, коньки эки дузалаар. Эштирге, чадаг-тергелиг чоруурга база эки. Тыныжыңар бачыдай бээр болза – эмин эрттирипкениңөр ол болур.

Чөременің чаражы — иштинде

Тожулар амга дээр иви малының эъдинден кылган эм болур чемин ажыглавышаан. Ону мынчаар кылыр: ивиниң кергиеэн соок суг-биле чуггаш, аңаа ооң бүгү эттеринден бичиилеп суггар – безин чининден бичиини, дуюгларындан база сивиргеш салыр. Ынчаар чыынды суккан кергиектиң аксын шиш-биле деггеш, шөйүндү-биле хан аксы ышкаш орааптар. Эм эзт болганы ол, ону доңур шыгжап алыр.

Кыжын, чазын соокка кагыскан азы аарып сулараан кижиге ону чымчадыр хайындыргаш, чиртиптер. Быдаазын база ижиртир. Соңгу үүктүң чону иви ханын, эъдин база-ла ол чижектиг кылгаш, аарыгны эмнээр.

Кыдат болгаш тибет медицинада кандыг-даа малдың эм болбас эъди чок, үүгле ону шын ажаап, хайындырып алырындан хамааржыр дээн. Бо дугайында чаңгыс чижек: өкпени дүлерге, оон үнүп кээр ак көвүүн биеэги тывалар бузур эмнээринге ажыглап чораан. Ында **интрил** деп эм шынарлыг фермент бар болган. Ооң-биле ам кижиниң хырын адааның безиниң панкреатит деп аарын эмнеп турар. Малдың хырны, шөйүндүзү, чаваназы, баары, чүрээ, мээзи дээш, еске-даа эттери боттары тускай эм чүүлдерлиг. Оларны нарын аргабиле ылгап, эмнелгеде ажыглап турар.

Чөременің чаражы— иштинде. Эки аштап кылгаш, дүрүм езугаар хайындырып чиирге, чөреме ижин долдурбас, дораан шиңгээттинер, хоолулуг, амданныг чем. Ооң чылдагааны—хырын болгаш шөйүндүлерде биологтуг витаминнерниң болгаш микроэлементилерниң хөйүнде. Чөреме хайындырган мүн, быдаа база-ла ындыг шынарлыг. Ынчангаш чөремени эм эзтке санаары чөп.

Тываларның кандыг-даа малдың ишти-хырынын албадал чокка соруктуг аштап чиир чылдагааны – ооң эм болурундан. Ону биживээн-даа болза, амга дээр муң-муң чылдарның иштинде шүглүп, хандыланып келген, чаңчыл боон арткан эртине, эртем. Ижин-шөйүндү хайындырган быдаалавааан мүннү кара мүн дээр. Ооң-биле соокка кагысканда, аартап эмненир. Кагжаткан хонакбиле ону быдаалаптарга, дендии чаагай база-ла эм болур чем бүдер.

Өске бир эм болур чемге хой сыыргактары киржир. Оларны белеткээр аргалыг. Дүгүн отка өрттедип, сивирип тургаш, кешке чедип кээр. Оон тускай хаарыл дээр шиштегер баштыг кылын калбак демирни кызыдыр изиткеш, сыыргакты кылайтыр хаарыптар. Ам демги сыыргактарны изиг сугга чымчадыр суккулааш, бижек-биле арыдыр сивириптер.

Ооң соонда сыыргактар маңган ак, арыг, хайындырарынга белен. Дуюгларны, кош-дуюгларны адырып кааптар. Ам сыыргактарны, сайгыттарны (мербегей иштинде чиңге, чилиглиг сөөктер) балдыбиле чара каккылааш, чымчадыр хайындырыптар. Үүрмек сөөктер адырлы бээрге, оларны шүүреп каапкаш, быдаазынга үүгле кургаг хоюг ааржы өйлей чажыптар. Божаан тыва херээжен кижини эмнээр чем ол, ону дыңзыгыже ижер, чиир.

Тывалар шээр малдың кырызын октавас, арыдыр хемдээш, кош-кыры-биле аразында үдүнге ыяш суккаш, малының коданының ыдыктыг камгалалы кылдыр өөнде азып алган орар чаңчылы ооң онза шынарын демдеглээни чадавас. Удүнге суккан ыяжы аалдың баглаажы-дыр. Чээлиге эзт бергенде, кырызын ыяап-ла адырып аар турган.

Кандыг-даа тыва малдың сыыргактарының чилииниң тургузуу бир онза, ында соокка доңмас үстер бар. Биеэде аңчылар хой сайгыттарының үзү доңмас боорга, диңнээрде боо ишти кузумуурлаар кылдыр ону ап чоруур. Ындыг үстер эм болур, ижинге дүрген болгаш белен шиңгээттинер.

Чоокка дээр аптекаларга балык үзүн (треска үзүн) эм кылдыр садып турган. Ында бар эм үүлдер – F, Д витаминнер. Сыыргак азы треска үзү алгы технологиязында үнелиг савыяа кылырынга эң-не тергин болганы, оларның тургузуунда дөмейлешкек үүлдер барын бадыткап турар.

Тывалар чылгы малдың эъдин онзагай кылдыр санаар. Чиш кылыр дээн сувай бени декабрьның улуг соогун таварыштыр чушкуулааш, мартка дээр чиптер.

Ойдуп БАРТАННЫҢ "Тываның национал чеми болгаш чем үнүштери" номундан.

● БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ ● ЧАРЛААЛДАР ● ДЫҢНАДЫГЛАР

Чайның чаагай үези чечек-чимис четчип-быжып, саглаңайнып турар үеде төрүттүнген бистиң улуг күдээвис, Нарын ортумак школазының башкызы Доржаа Чоодуевич биле ооң дун оглу Цәрән-**Доржу НУРЗЕТТЕРГЕ** база оглувустуң оглу **Артыш Соян** оларга сеткиливис ханызындан изиг байыр чедирип, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ажыл-ижинге, өөредилгезинге чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, тура-соруу бедик болурун күзедивис.

Эрзинде, Кызылда хөй санныг төрелдериниңден.

МӨӨРЕЙЖЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызы **"САЯН ДАҒЛАРЫНЫҢ АЯЛГАЛАРЫ"** деп эстрада ыраажыларының регион чергелиг мөөрейин чарлап тур. Мөөрей 2000 чылдың июль 20—23 хүннеринде Кызыл хоорайга хөгжүм-шии театрынга болуп эртер.

Мөөрейге бистиң республикадан аңгыда, Моолдуң, Саха-Якутияның, Бурятияның, Хакасияның, Алтайның болгаш Амур биле Чита областарның төлээлери киржир.

Бо мөөрейге хамаарыштыр бүгү-ле айтырыгларны дараазында адрестен тодаргайы-биле билип ап болур: **КЫЗЫЛ ХООРАЙ, КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, БАЖЫҢ ДУГААРЫ 25.** Республиканың Улусчу чогаадылга төвү. **ТЕЛЕФОННАР:** 1-11-78, 1-12-05.

Оргкомитет.

1994 чылда Шеми ортумак школазын дооскан **Куулар Айлаана Кошкар-ооловнаның А № 352243 аттестадының** читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

ӨВҮР ЧЕРЖЕ ЧАЛАДЫВЫС

Өвүр кожууннуң "Ак-Бедик" уксаажыдылга ажыл-агыйының тургустунганындан бээр 50 ЧЫЛ ОЮ юбилейлиг байырлал болур.

ПРОГРАММАЗЫНДА: 2000 чылдың ИЮЛЬ 28-те 16 шакта Арыг-Бажы суурнуң Культура өргээзинге

1. Байырлыг хурал
2. Концерт
3. Дыштанылга кежээзи

ИЮЛЬ 29-ТА 10 шакта аът чарыжы:

1. Чүгүрүк улуг аттар
2. Челер аттар
3. Аныяк малдар
4. Чыраа аттар

12 ШАКТА 128 улуг мөгелерниң хүрежи болур.

ОРГКОМИТЕТ.

1997 чылда үндүрген 21043 дугаарлыг **автомашинаны садып** азы хоорай иштинде бажыңга **орнаар мен.** **3-06-66, 3-48-16** телефон номерлеринче долгап, Хомушкудан айтырар.

"Шын" солуннуң коллективи ук солуннуң хоочун ажылдакчызы чораан **Адыя Ойбаевна ДОНГАКТЫҢ** хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретарнат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 3789. Чагыг 75.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.